

23. Stosunki religijne w Gdańsku na przestrzeni wieków.

Z powodu wielonarodowościowej struktury terenów Pomorza warto zacząć od tego że na wybrzeżu Pomorza Zachodniego zaznaczył się przejściowy wpływ Wikingów, najpóźniej od VII wieku Pomorze zamieszkiwali Słowianie, natomiast na wschód od ujścia Wisły osiedlili się Prusowie. Właśnie jako osada słowiańska Gdańsk pod koniec X wieku wkroczył na historyczną arenę. Wtedy też misję chrystianizacyjną podjął św. Wojciech goszczący w marcu 997 roku na dworze polskiego księcia Bolesława Chrobrego w Gnieźnie. W towarzystwie kilku osób podążył konno ku Wiśle, następnie popłynął łodzią do Gdańska gdzie przybył 8/9 kwietnia. Tutaj biskup ochrzcił „wielkie rzesze ludzi”, po czym ruszył w dalszą drogę do Prusów którzy zabili go 23 kwietnia. (następnie go beatyfikowano a relikwie są w Gnieźnie)¹. Po nieudanych próbach przyłączenia pomorza do arcybiskupstwa kołobrzesckiego (ustanowionego w 1000 roku – zjazd gnieźnieński itd.) na tereny te powraca pogaństwo.

Dopiero w 1123/24 roku trwale przywrócono wiarę katolicką za sprawą przyłączenia Pomorza Gdańskiego do Polski przez Bolesława Krzywoustego. Tereny zostały przydzielone do biskupstwa w Kruszwicy. W Gdańsku powstają wtedy pierwsze parafie (na terenie grodu i w okolicach dzisiejszej Hali Targowej) i ustanowiony zostaje archidiakoniat (urząd odpowiedzialny za diecezję). Warto wspomnieć że podczas renowacji hali archeolodzy znaleźli najstarsze fundamenty na terenie miasta, datowane na okres przed rokiem 1190 i należące do jednonawowego kościoła romańskiego, który pełnił pewnie funkcje kościoła farnego, spłonął pewnie koło roku 1210 podczas najazdu Prusów, a następnie książę Świętopełk przekazał go dominikanom².

Wiek XII i XIII to okres zasiedlania tego obszaru. Przybywają również pierwsi zakonnicy : klasztor benedyktyński (św. Wojciech), klasztor cysterski (ufundowany około 1178 roku przez gdańskiego księcia Sambora, w Oliwie), norbertanki (Żukowo) oraz dominikanie, franciszkanie i brygidki. W XIII wieku zasiedlony teren rozciągał się od kościoła Świętego Mikołaja (przekazany później zakonowi dominikanów. Jego dzieje sięgają drugiej połowy XII wieku, kiedy to został wzniesiony w sąsiedztwie osady targowej na skrzyżowaniu dwóch ważnych dróg) w kierunku północnym – do Bramy Oliwskiej, a na wschodzie sięgał okolic Dworca Głównego. Egzystencję pierwszego miasta zakończyły najazdy krzyżackie na przełomie 1308 i 1309 roku. Przypuszcza się że przetrwał jedynie kościół parafialny św. Katarzyny.

Rozwój przestrzenny Gdańska w XIV i XV wieku był bardzo skomplikowany, obok zamku powstały : Główne Miasto z Nowym Miastem i Starym Przedmieściem, Stare Miasto oraz Młode Miasto. Około roku 1420 do gdańska przybyli franciszkanie. W XV wieku do miasta przenikają idee husyckie, które miały na celu krytykę dotychczasowych zakonów, za sprawą najazdu Pomorza przez wojska polskie i husyckie które rozbiły swój obóz pod Gdańskiem w 1433 roku. W tym czasie Gdańsk

---

¹ Peter Oliver Loew, *Gdańsk, Biografia miasta*, s.20

² IBIDEM, s.26

nie tylko powiększał swoją powierzchnię ale także rósł w górę za sprawą budowli sakralnych i świeckich. Z tego okresu pochodzą kościoły :

Kościół Św. Barbary – ulica Długie Ogrody. Powstał już w 1387 roku i pełnił funkcję kościoła szpitalnego. Był parokrotnie palony. Poczynając od XV wieku przy kościele istniała szkoła i przytułek. Wieża została zbudowana w latach 1619 – 1620, a w latach 20 XVII wieku dobudowano nawę południową (która została zburzona po wojnie). [Warto również w tym miejscu wspomnieć o witrażach wykonanych przez Barbarę Massalską w latach 1972 – 75]

Kościół św. Bartłomieja – druga połowa XIV wieku, u zbiegu ulic Gnilnej i Łagiewniki. Jego obecna bryła pochodzi z lat 1482 – 1495. W roku 1524 świątynia została przejęta przez protestantów. Od roku 1946 – 1990 był świątynią zakonną jezuitów. Obecnie jest to konkatedra obrządku grekokatolickiego.

Kościół Bożego Ciała – XIV wiek, wzniesiony u podnóża Góry Gradowej. Był to kościół szpitalny. Wielokrotnie palony i burzony. Jego dzisiejsza bryła pochodzi z 1578 roku. Obecnie jest to kościół polskokatolicki.

Kościół św. Ducha – na początku gotycka kaplica z XVI wieku, w XV wieku została dobudowana do kaplicy nawa kościelna, zmieniając kaplicę w prezbiterium nowego kościoła św. Ducha. Po wojnie został przyłączony do pobliskiej szkoły i dzisiaj przejął funkcję sali gimnastycznej.

Kościół św. Jakuba – 1415, przy obecnej ulicy Łagiewniki.

Kościół św. Jana – 1377, między ulicą Świętojańską i Straganiarską. Obecnie gospodarzem obiektu jest Nadbałtyckie Centrum Kultury.

Kościół św. Katarzyny – najstarsza świątynia parafialna w Gdańsku. Od 1525 roku należał do ewangelików. W roku 1947 przekazano obiekt ojcom karmelitom.

Kościół Mariacki – 1343 – 1360. Prace zakończone w 1410. 105 m x 41,2 m.

Kościół św. Mikołaja – odbudowany w roku 1308 jako trójnawowy kościół halowy z budynkiem klasztornym (dominikanie)

Kościół św. Piotra i Pawła – Obiekt zbudowany przez rzemieślników związanych z budową i naprawą statków (św. Piotr – rybak). W roku 1393 wzniesli w okolicach Łasztowni (Lastadii) skromną świątynię. Swoją kształt obecny zawdzięcza budowniczym z końca XV wieku. Katolicy zostali gospodarzami kościoła do 1557 roku. Wówczas świątynię przejęli kalwini.

Kościół św. Trójcy – u zbiegu ulic Rzeźnickiej i św. Trójcy. Jego budowniczymi byli franciszkanie. Najstarsza część świątyni to dawny jednonawowy kościół Wierzy Pańskiej z lat 1422 – 1431. Cały zespół kościelno – klasztorny należy do największych obiektów będących własnością zakonu franciszkanów w Europie³.

Tak duża liczba budowli sakralnych jest wynikiem istnienia wielu odrębnych ośrodków miejskich ale także świadectwem sprzeczności interesów mieszczaństwa, zakonu krzyżackiego i biskupstwa włocławskiego do którego Gdańsk należał.

---

³ opracowania kościołów wg. : Jerzy Samp, *Bedecker Gdański*, s. 207 - 228

ŻYDZI - Pierwsze wzmianki o kupcach żydowskich przybywających do Gdańska pochodzą z początku XV wieku, kiedy, za wstawiennictwem u Krzyżaków wielkiego księcia Witolda, przybywali z Litwy. Do 1793 roku nie mieli prawa stałego zamieszkiwania i prowadzenia działalności w obrębie murów miejskich Śródmieścia. Za wyjątkiem okresu Jarmarku św. Dominika mogli tu przebywać czasowo, po otrzymaniu specjalnego, płatnego zezwolenia (glejtu). Nie dotyczyło to Żydów będących faktorami polskiej magnaterii, dla których po roku 1466 powstała w Gdańsku koszerna gospoda Złoty Pierścień na Dolnym Mieście (przy obecnej ul. Szopy). Przeciwno Żydom wiążącym się z okolicami miasta na dłużej, występował zwłaszcza Trzeci Ordynek, widząc w nich konkurencję ekonomiczną. Skupiska Żydów koncentrowały się na Dolnym Mieście, w okolicach obecnej ul. Szopy (emigranci z Ukrainy, Wołynia, Podola i Wielkopolski, przywilej osiedlenia otrzymali w 1626), we Wrzeszczu, w dobrach biskupów włocławskich: Stare Szkoty (w 1700 – 5 rodzin), Winnica, Chełm i od końca XVII wieku w należących do cystersów pelplińskich Chmielnikach Pelplińskich (w 1700 – 5 rodzin). W 1694 roku Żydzi w dobrach biskupów włocławskich tworzyli 2 odrębne gminy: w Starych Szkotach (razem z Chmielnikami Pelplińskimi) i w Winnicy. Wewnętrzne spory, ujawniane zwłaszcza w okresie jarmarku dominikańskiego, od 1712 rozstrzygały wewnętrzne sądy żydowskie. W początku XVII wieku nastąpiło zjednoczenie gmin w Starych Szkotach i Winnicy; miał 2 synagogi, cheder, mykwę, jatki, obie korzystały z cmentarza na Chełmnie. Z powodu lokalnych pogromów, Żydzi opuścili w 1709 roku Stare Szkoty i Dolne Miasto, a w 1713 Chmielniki Pelplińskie, przenosząc się w okolice Grodziska i do Wrzeszcza. Do poprzednich miejsc powracali w latach 1724–1740 (mimo powtarzanych w 1735 i 1738 przez biskupów włocławskich zakazów osadnictwa). W 1772 roku na Starych Szkotach mieszkało 584 Żydów z własnym rabinem, synagogą i w 1777 szpitalem (lokalizacja obiektów nieznana), będąc największym skupiskiem Żydów na obszarze Prus Królewskich, w Winnicy – 402, we Wrzeszczu – 271, na Dolnym Mieście – 650. Zniszczenie przedmieść podczas oblężeń Gdańska w latach 1807 i 1814 spowodowało napływ żydowskich uchodźców na teren miasta Gdańska. W roku 1814, po ustąpieniu wojsk francuskich i zgodzie części Żydów na asymilację, pozostali w nim mimo antysemitycznych rozruchów w 1819 i 1821, korzystając z pruskich ustaw zezwalających im na przyjmowanie praw obywatelskich. Powstała wówczas, założona przez Żydów ze Starych Szkotów, gmina przy obecnej ul. Szerokiej, z synagogą. Przejawem asymilacji ludności żydowskiej w Gdańsku było np. dopuszczenie jej przedstawicieli w roku 1845 do loży masonskiej *Zur Einigkeit*. Spadek znaczenia Gdańska w XIX wieku, malejący przyrost naturalny w rodzinach żydowskich i ruch syjonistyczny propagujący powrót do ziem Izraela, powodował stałe zmniejszanie ich liczebności i emigrację na zachód Niemiec. Od 1880 działał Komitet Zjednoczeniowy Gmin Gdańskich, skupiający przedstawicieli 5 gmin reformowanych: Starych Szkotów, Winnicy, Szopy, ul. Szerokiej i Wrzeszcza, który doprowadził do powstania Gminy Synagogałnej w 1883. Główną synagogę otwarto 15 IX 1887 przy obecnej ul. Bogusławskiego. W okresie I wojny światowej zginęło 56 gdańszczan pochodzenia żydowskiego. Od 1919 pojawiło się zjawisko masowego napływu do Gdańska tzw. Żydów Wschodnich (*Ostjuden*), tj. z Litwy i Łotwy, ziem polskich, Ukrainy i Rosji. Ich liczebność ulegała zmianie, dominowali obywatele polscy. Od 1930, z chwilą wzrostu w II Wolnym Mieście Gdańsku (WMG) roli nazistów, dochodziło do napaści ulicznych na Żydów. Aby nie powiększać bezrobocia, do 1939 nie atakowano jednak żydowskich kapitalistów zatrudniających dużą liczbę Niemców. W 1935 problemami Żydów w II WMG zajmowała się Liga Narodów. 20–22 X 1937 miał miejsce tzw. pogrom październikowy, czyli napady na

żydowskich kramarzy na targowiskach w Śródmieściu i Wrzeszczu, 12/13 XI 1938 doszło do lokalnej „nocy kryształowej”. W 1938 roku odebrano prawo wykonywania zawodu w Gdańsku większości lekarzy, dentystów i farmaceutów pochodzenia żydowskiego. 21 XI 1938 uchwalono lokalną wersję ustaw norymberskich, zakazując zawierania formalnych i nieformalnych związków między Żydami i nie-Żydami, zamykano Żydów możliwość pracy w instytucjach publicznych, w lutym 1939 prawo do pracy w zawodzie utracili prawnicy. Hitlerowcy zezwolili natomiast na prowadzenie przez Gminę Synagogałną negocjacji z instytucjami zagranicznymi w sprawie organizacji zbiorowego wychodźstwa. Po upoważnieniu przez żydowską społeczność zarządu Gminy Synagogałnej do zawarcia z Senatem II WMG umowy na temat emigracji, zmalało natężenie aktów agresji. 8 I 1939 władze Gminy Synagogałnej, w celu zdobycia pieniędzy na pokrycie kosztów transportów emigracyjnych, podpisały zgodę na sprzedaż wszystkich swoich nieruchomości w Gdańsku, m.in. z zapewnieniem pozostawienia do 1948 w stanie nienaruszonym żydowskich cmentarzy (z czego władze niemieckie się wywiązały). 1 IX 1939 w Gdańsku pozostało około 1400 Żydów, kilku tego dnia zamordowano, kilkunastu (mężczyzn) zesłano do Stutthofu. Rodziny pozostałe w Gdańsku poddano nadzorowi policyjnemu, przyznano niższe przydziały żywnościowe, wprowadzono obowiązek meldowania się w rewirach policyjnych. 1 IX 1941 wprowadzono obowiązek noszenia zewnętrznego oznaczenia w postaci żółtej Gwiazdy Dawida. W roku 1940, za pieniądze Żydów, urządzono jednobudynkowe getto na Spichlerzach, przy *Mausegasse* (ul. Owsiana) 7. Nadal tolerowano emigrację, do końca 1941 miały miejsce tylko wyjazdy indywidualne. Od marca 1941 do połowy 1943 roku deportowano pozostałych Żydów do gett i obozów w Generalnym Gubernatorstwie i Czechach. Wojnę przetrwało około 19 osób z getta na Spichlerzach i ponad 300 członków rodzin żydowskich chrześcijan. Opuścili oni Gdańsk i Polskę w okresie 1945–1946. Jednocześnie do Gdańska napływali Żydzi polscy. Skutkiem dalszej emigracji działalność zrzeszenia zanikła w 1950. W 1951 roku było w Gdańsku przypuszczalnie około 400–500 osób pochodzenia żydowskiego (w większości pracownicy umysłowi). Z braku środków na utrzymanie synagogi we Wrzeszczu budynek przekazano po 1950 do dyspozycji władz. Od 2000 istnieje także Niezależna Gmina Wyznania Mojżeszowego Żydów w Gdańsku, o nieznaną liczbę członków⁴.

Protestanci w Gdańsku – Gdańsk podczas reformacji (XVI wiek)

MENONICI - Główne skupisko ludności przybyłej w XVI wieku do Gdańska z Niderlandów znajdowało się nad Kanałem Raduni, w rejonie Starych Szkotów, a także przy Długich Ogrodach. Prześladowani w rodzinnej Holandii, emigrowali. Na tereny gdańskie najwcześniej zaczęli przybywać w latach 50. i 60. XVI wieku. Część z nich osiedliła się w kilku dużych grupach (tzw. olendrzy) na Gdańskich i Wielkich Żuławach, zajmowali się osuszaniem terenu pod uprawy. Inni osiedli w okolicach Gdańska, stanowiąc obok Szkotów główny trzon zagranicznych rzemieślników, przybyłych tu w 2. połowie XVI i 1. połowie XVII wieku. Byli to głównie menonici zajmujący się rzemiosłem tekstylnym. Byli oni podzieleni na dwa odłamy : „fryzyjski” i „flamandzki” lecz po połączeniu obu grup (rok 1808) wspólnie przystąpili do budowy świątyni u podnóża Biskupiej Górki. Obiekt przetrwał do dziś, należy do

---

⁴ <http://www.encyklopediagdanska.pl/index.php?title=%C5%BBYDZI>

Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego i obecnie wykorzystywany jest przez zielonoświątkowców⁵.

LUTERANIE - W Gdańsku pierwsi zwolennicy luteranizmu pojawiali się już od 1518 roku. Po uzyskaniu przywileju wyznaniowego (1557), doszło do oficjalnego przejścia przez luteran świątyń parafialnych, szpitalnych i nawet niektórych obiektów klasztornych (franciszkanie). Po zakończeniu okresu sporów i doktrynalnych polemik w obrębie własnego wyznania (reformacja), jak również po przewycięzeniu zjawiska tzw. II reformacji (kalwińskiej) i ugruntowaniu przewagi nad kalwinami, luteranizm stał się w Gdańsku religią panującą - wyznaniem większości gdańszczan (około roku 1640 – 53 300 osób, czyli 85% ogółu mieszkańców, około 1750 – 49 100 osób, czyli 87,8% ogółu, około 1800 – 27 tysięcy osób, czyli 74,2% całej gdańskiej populacji). Luteranom udało się utrzymać pozycję dominującego wyznania także w stosunku do prowadzącego akcję kontrreformacyjnych rewindykacji Kościoła katolickiego, a katolicy i mniejsze ugrupowania protestanckie, menonicy, arianie i inni, zmuszeni zostali uznać wiele ograniczeń w życiu politycznym i społecznym Gdańska⁶.

KALWINI - W Gdańsku kalwini pojawili się po uzyskaniu przywileju wyznaniowego (w 1557), niektórych kaznodziejów oskarżano o kryptokalwinizm, zwłaszcza w sporze ozjandrystów z filipistami, następnie zaś po roku 1562 – w sporze o tzw. formułę zgody (*Formula Concordiae*). W 1567 roku Rada Miejska nakazała wszystkim działającym w mieście protestanckim duchownym odrzucić poglądy Kalwina w doktrynie o Eucharystii. Po tym roku osiedli na przedmieściach Gdańska pierwsi kalwińscy uciekinierzy z Niderlandów. Po 1592 roku emigranci z Niderlandów masowo powracali do kraju, nielicznych pozostałych wchłonęły gdańskie gminy kalwińskie. W 1573 dekret luterski Rady Miejskiej określił kalwinizm mianem sekty i zakazał jego propagowania⁷.

ARIANIE - (antytrynitarze, socynianie, chrystianie, Bracia Polscy), skrajny odłam protestantyzmu, odrzucający dogmat o Trójcy Świętej i głoszący radykalne hasła społeczne, w tym zniesienie pańszczyzny, poddaństwa, unikanie przemocy. Do Polski przybyli po roku 1556 z Włoch. W Gdańsku w 1573 wydano pierwsze zarządzenia antyariańskie, po roku 1581 w mieście osiedli włoscy antytrynitarze. Pod ich wpływem w połowie lat 80. XVI wieku zainicjowano działającą niejawnie gminę ariańską. Miejschem spotkań był dom wdowy Arciszewskiej (położenie nieznane)⁸.

Protestanci w Gdańsku w XIX i XX wieku :

BAPTYŚCI - nurt chrześcijaństwa należący do protestantyzmu, akcentujący indywidualizm w relacji z Bogiem i nadrzędną rolę Pisma Świętego. Zbawienie jest osiągalne na podstawie łaski przez wiarę osobistą, istnieje autonomia poszczególnych zborów i rozdział Kościoła od państwa. Na Pomorzu pojawili się w 1. połowie XIX wieku. Pierwszym zamieszkałym w Gdańsku baptystą był Johann Guttmann, ochrzczony w Tczewie w roku 1860. Pierwszy chrzest w Gdańsku odbył się 2 X 1864. Zbór przy *Jopengasse* 16 (ul. Piwna) erygowano 12 XII 1875. Pierwszym kaznodzieją

---

⁵ <http://www.encyklopediagdanska.pl/index.php?title=MENONICI#>

⁶ <http://www.encyklopediagdanska.pl/index.php?title=LUTERANIE>

⁷ http://www.encyklopediagdanska.pl/index.php?title=KALWINI_W_GDA%C5%83SKU

⁸ <http://www.encyklopediagdanska.pl/index.php?title=ARIANIE>

został Wilhelm Schulz, społeczność baptystów liczyła 116 osób. W roku 1881 otwarto nowo wybudowaną kaplicę z baptysterium przy *Schießstange* 17/18 (ul. Kurkowa). W 1882 miał miejsce najliczniejszy chrzest w dziejach gdańskich baptystów, przyjęły go 82 osoby⁹.

METODYŚCI - Nurt chrześcijański wyłoniony w XVIII wieku z kościoła anglikańskiego, cechujący się rygoryzmem i skrupulatnością w wykonywaniu obowiązków religijnych. Na obszarze obecnej Polski pierwsze gminy powstały w końcu XIX wieku: na Pomorzu i na Śląsku (Wrocław, Cieszyn). Po pozyskaniu grupy gdańszczyzan utworzyli w początku XX wieku gdańską gminę. Z uzyskanych funduszy zbudowana została kaplica z mieszkaniem dla pastora i pensjonatem dla części wyznawców. Zarejestrowana jako Das Immanuel-Gemeindehaus Baugesellschaft der Bischöflichen Methodistischen Kirche GmbH Berlin (Dom Wspólnoty Emanuela Biskupiego Kościoła Metodystycznego Spółka z o.o. Berlin). Czteropiętrowa kaplica powstała w 1910 roku przy *Nättergasse* 1 (ul. Igielnicka), na rogu *St. Katharinenkirchenstieg* (ul. Katarzynki); zbudowana była w stylu gotyku neoanglikańskiego. Obecnie parcela zajęta przez zaplecze firmy piekarniczocukierniczej Pellowski i dom mieszkalny z biblioteką publiczną na parterze od strony ul. Stolarskiej. Po 1945 dotychczasowa gmina gdańska przestała istnieć z powodu przesiedlenia większości jej członków do Niemiec. W tym samym czasie powstała w Gdańsku nowa, nieliczna polska gmina Ewangelicznego Kościoła Metodystycznego, z domem modlitwy przy ul. Pniewskiego 8¹⁰.

---

⁹ <http://www.encyklopediagdanska.pl/index.php?title=BAPTY%C5%9ACI>

¹⁰ <http://www.encyklopediagdanska.pl/index.php?title=METODY%C5%9ACI>